

Леонід Львович Залізняк,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу археології доби каменю
Інституту археології Національної
академії наук України*

Катакомбний теоретик (Спомини)

Саме так назвав Сергія Жановича Пустовалова на зорі його археологічної кар'єри один з молодих колег-археологів у середині 70-х років минулого століття.

Автор цих рядків потрапив в археологію з археологічного гуртка при Київському палаці піонерів і школярів. Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. керував юними археологами видатний палеолітчик, дослідник найдавнішої пам'ятки Східної Європи, стоянки Королеве Владислав Миколайович Гладилін. Вивчаючи стоянки Київщини, Одещини, Закарпаття під його началом, я захопився кам'яною добою, тим самим обравши свій життєвий шлях в археології.

До штату Інституту археології я потрапив у 1972 р. вже після служби в армії і вступу на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Тоді нечисленний Інститут археології АН УРСР переживав демографічний вибух. За відносно короткий період часу чисельність лаборантів перевищила 100 осіб. Це були переважно студенти-історики, заповітною мрією яких була археологія, а головною функцією – розкопки численних курганів у степах України.

На той час на півдні України велися масштабні новобудовні роботи – будувалися величезні меліоративні системи для зрошування безмежних колгоспних полів та забезпечення дніпровською водою Криму (Північнокримський канал) і Донбасу (канал Дніпро–Донбас). Канали прокладалися по вододілах річок, тобто по найвищих рівнях ландшафту, щоб вода своїм ходом розтікалася по «ланам широкополім». А саме на вододілах

височіли тисячі курганів, полишених скотарями епохи бронзи, кочовиками кімерійцями, скіфами, сарматами, численними тюркськими степовиками середньовіччя.

Законодавство передбачало фінансування будівельниками археологічних розкопок курганів перед їх знесенням в процесі будівництва меліоративних систем. Саме завдяки цим новобудовним коштам Сергій Пустовалов, як і автор цих рядків разом з десятками нині вже відомих археологів, потрапили у 70-х роках ХХ ст. до штату головної археологічної установи України – Інституту археології НАНУ.

Навесні кожного року численне лаборанство Інституту мобілізувалося дирекцією аж до осені у степові експедиції на розкопки курганів на півдні України. Не всі були задоволені цим. Адже багато хто з молоді потрапив до наукових відділів, які не займалися «курганною» археологією як відділ бронзи чи скіфський. Не був у захваті і я, адже мої наукові інтереси лежали в далекій від степових курганів царині палеоліту та мезоліту. До того ж через тривалі новобудовні експедиції навесні та восени доводилося пропускати лекції, що дратувало деканат. Щоб суміщати навчання з роботою в Інституті більшість студентів-археологів були змушені перевестися на заочне відділення.

Сергію Жановичу повезло більше. Він з'явився в Інституті вже з дипломом Ленінградського державного університету, до того ж його наукові інтереси ще з часів навчання були тісно пов'язані з курганною тематикою, зокрема катакомбною археологічною культурою доби бронзи. У Ленінградському державному університеті Сергій слухав лекції багатьох знаних археологів СРСР, в тому числі й знаменитого вже в той час Льва Клейна, відомого теоретика і фахівця з проблематики катакомбної культури. Вочевидь, саме Лев Клейн вплинув на обрання студентом Сергієм Пустоваловим археологічної спеціалізації.

Привів в Інститут археології колишнього студента Сергія мій шеф і вчитель, завідувач відділу кам'яного віку професор Дмитро Якович Телегін. Він хотів взяти Сергія до свого відділу і зробити з нього «камінщика» – фахівця

з археології неоліту чи палеоліту. Його надії розвіялися навесні 1976 р., коли Дмитро Якович очолив новобудовну експедицію для рятівних розкопок курганів поблизу с. Горіхове у Надпоріжжі.

Пам'ятаю, що жили ми в наметах у степовій посадці, і попри холодний травень дерева були вкриті яскраво-зеленим листям, а дикі абрикоси – рожевими квітами. Більшість лаборантів з нетерпінням чекали закінчення експедиції і рвалися додому до Києва, бо насувалася університетська сесія та й далеко не всіх цікавили курганні старожитності. Адже серед нас були початківці славісти, античники, каміньщики. Однак Сергій був виключенням з лаборантського загалу. Його ентузіазму, енергії і зацікавленості дослідженнями виявлених під насипом кургану катакомбних поховань вистачало на всю експедицію. Це справило враження на начальника експедиції і Дмитро Якович, втративши надію зробити з Сергія палеолітчика, відпустив його шукати своє місце в археології на власний розсуд.

У 1974 р. на посаду заступника директора Інституту археології АН України з науки запросили відомого археолога-теоретика з Уральського державного університету ім. О. М. Горького, що в м. Свердловськ – В. Ф. Генінга. В організованій ним відділ теорії і методики разом з іншою молоддю потрапив і Сергій Пустовалов. Так теорія археології стала другим захопленням в науковому житті Сергія, а сам він отримав серед колег неформальне прозвище катакомбного теоретика.

Сергій Жанович визнаний майстер ще одного різновиду інтелектуальної діяльності – він досвідчений університетський викладач. Знаю це безпосередньо з власного досвіду, бо не менше 20 років викладаю з ним у Києво-Могилянській академії. Спочатку співпрацювали на кафедрі культурології, а потім і на кафедрі археології НаУКМА, яку я певний час очолював. Серед 20-ти викладачів останньої він завжди був одним з кращих, а його яскраві лекції незмінно користувалися популярністю у студентів.

Наукове життя Сергія Пустовалова складалося непросто. Для докторської дисертації він обрав складну тему на стику своїх улюблених археологічних тематик – катакомбної культури та археологічної теорії, а саме: «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», якій присвячена і його остання фундаментальна монографія.

Смілива спроба реконструювати за даними археології та знаменитими текстами легендарних аріїв Ригведою та Авестою соціальний устрій скотарів Північного Надчорномор'я та Надазов'я доби середньої бронзи переконала не всіх колег. За С. Ж. Пустоваловим, завоювання катакомбниками наприкінці III тис. до н.е. заселених племенами пізніх ямників степів Східної Європи призвело до постання синтетичного скотарського суспільства. Його верхні, панівні щаблі (кшатрії та брахмани) узурпували завойовники катакомбники, а на нижніх (шудри і вайш'ї) опинилося завойоване місцеве ямне населення. Саме ця позиція викликала найбільш гострі дискусії з приводу дисертації Сергія Жановича, що затяглися майже на два десятки років. Головним закидом опонентів проти висунутих дисертантом ідей було твердження, що ямна культура існувала раніше катакомбної і якщо їх співіснування й було, то протягом надто короткого часу.

Тривала дискусія відтермінувала захист дисертації Сергія Жановича майже на двадцять років. Проблема остаточно не вирішена й понині. Смілива концепція С. Ж. Пустовалова має як прибічників, так і опонентів в Україні та поза її межами.

Сергій Жанович, без сумніву, непересічна особа в українській археології. Щиро бажаю йому міцного здоров'я, нових книжок, наукових звершень і вдячних учнів!